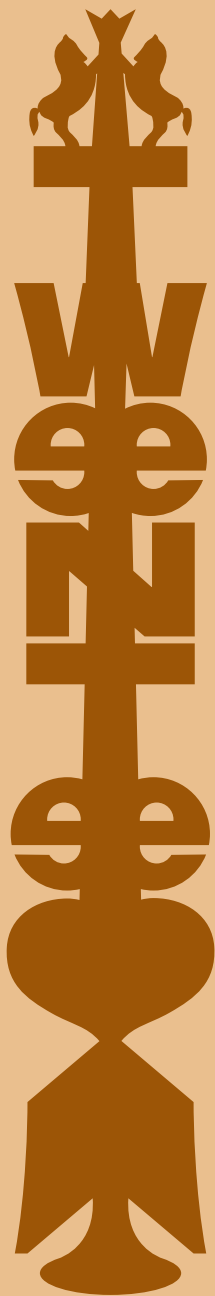

't Inschrien

Vereniging Oudheidkamer Twente

In dit nummer onder andere:

- Opkomst en ondergang van de Van Beckums in Twente
- Hadrian's Wall en de Tuihanti
- Firma B. Cramer en de Twentse papierindustrie
- Een korte schets van de ontwikkeling van de Twentse landgoederen

Colofon

't *Inschrien* is een kwartaalblad van de Vereniging Oudheidkamer Twente.

Doelstelling

Het bevorderen van kennis en inzicht omtrent de culturen van stad en land in Twente, in het bijzonder voor wat betreft archeologie, geschiedenis, natuur en landschap en het streven tot het behoud van de bestaande culturen of overblijfselen ervan.

Redactie

Robert Kemper Alferink (hoofdredacteur), Willy Ahlers, Geert Bekkering, Hilda Ferweda, Jan Hinke en Harry Mulder.

Aan dit nummer werkten mee:

Frans J.M. Agterbosch, Jan van Alsté, Jan van Beckum, Willie Bosch, Anneke Coops, Mascha van Damme, Alf van Heek, Robert Kemper Alferink, Henri Slijkhuis en Goaitsen van der Vliet.

Redactieadres

Bathemerweg 4
7448 PH Haarle
tel. 0548-595724
redactie@oudheidkamertwente.nl

Bestuur

Bernard Westrek, voorzitter
Janny Willemsen, secretaris
Roy Dams, penningmeester
Jan van Alsté, lid
Ernst Jan Krudop, lid
Jan Morsink, lid
Hugo Repelaer van Driel, lid
Theo van Stapele, lid

Secretariaat

secretariaat@oudheidkamertwente.nl
Telefoon: 074- 2914014
Rabobank rek.nr. 12 95 76 379

OKThuis

Stroinksbleekweg 12B
7523 ZL Enschede
Telefoon: 053-4787447
www.oudheidkamertwente.nl
Soos: iedere maandagmiddag 13.30 - 16.30 uur

Het abonnement is bij het lidmaatschap van de vereniging ingesloten. Lidmaatschap van de vereniging kost 26,00 euro per lid, met partner 31,50 euro, jeugdleden tot 21 jaar 10 euro.

Losse nummers zijn voor 5 euro verkrijgbaar bij het secretariaat en op de soosmiddagen.

Nieuwe kopij moet uiterlijk 08 juli 2013 bij de redactie zijn. Richtlijnen voor publicatie zijn te vinden op de website.

Publicatie of overname van artikelen, geheel of gedeeltelijk, is toegestaan mits de bron wordt vermeld.

Donatie, schenkingen en sponsoring:
schenkingen@oudheidkamertwente.nl

Een inschrien is een klein verborgen vakje in een tuugkist waarin men kostbare voorwerpen bewaarde.

Druk: Drukkerij Veltmann B.V., Enschede

ISSN 1875-2659

Inhoud

Opkomst en ondergang van de Van Beckums in Twente Jan van Beckum	3
Column: de hand op oude boeken Robert Kemper Alferink	9
Hadrian's Wall en de Tuihanti Alf van Heek	10
In memoriam Cris Agterbosch (1952-2013) Goaitsen van der Vliet	11
Firma B. Cramer en de Twentse papierindustrie Willie Bosch	12
Van boerderij tot buitenhuis Een korte schets van de ontwikkeling van de Twentse landgoederen Mascha van Damme & Anneke Coops	16
Nieuwe leden	19
Website, nieuwsbrief en Twittercontact van de Oudheidkamer Twente Frans J.M. Agterbosch	19
Peilmerk Usseler Es Jan van Alsté	19
Wat schrijf dat blij (10) Goaitsen van der Vliet	20
Beken in Twente: de periode 1920-1970 Henri Slijkhuis	22

Foto omslag: Glas in loodraam in de Berghuizer Papierfabriek in Wapenveld met het familiewapen van de familie Cramer uit Ootmarsum.

Foto: Willie Bosch.

Opkomst en ondergang van de Van Beckums in Twente

Jan van Beckum

Tussen 1300 en 1580 maken 5 generaties van het geslacht Van Beckum deel uit van de belangrijkste Twentse families. De bekendste telgen zijn de freules van Beckum, Maria en Ursula, die het 26e venster leveren van de Canon van Twente. Deze zomer zal er een kunstwerk in Diepenheim voor hen onthuld worden. Dit kunstwerk maakt dan onderdeel uit van de zogenaamde Jofferoute die ook langs kasteel 't Nijhuis en het Morshuis zal lopen. Nu onlangs ook de lancering bekend is gemaakt van een Jofferwijn door de wijngaard De Hof van Twente is er zeker een goede aanleiding om ons eens te verdiepen in deze familie. Want in tegenstelling tot de gekende Joffers was er over hun mannelijke leden tot voor kort weinig bekend. Het blijkt al met al een boeiende historie.

Het geslacht Van Beckum

De oudste van Beckums in Twente, waarschijnlijk afkomstig uit Westfalen, vestigen zich rond 1320 in Goor. Ter Kuile rekent ze tot de oeradelijke geslachten van Twente [1]. Verspreid over 5 generaties zijn slechts 14 leden bekend, tien mannen en vier vrouwen (fig.1). De oudste, Herman I, was in 1347 richter van Delden (fig. 2). Als borgman van Goor woonde hij verplicht op Het Schild aldaar, maar na de verwoesting in 1348 mochten borgmannen daarbuiten edelmanshuizen bewonen, 'onder de klokken' van Goor. Erve Kevelham werd verbouwd tot stamhuis van de Van Beckums. Naast hun rol als

borgman behoorden de Van Beckums ook tot de Overijsselse Ridderschap. Eind 15e eeuw heeft dit geslacht een fraaie positie verworven binnen wat nu de Hof van Twente heet. In 150 jaar tijd werd een aantrekkelijke leenportefeuille opgebouwd, waaronder twee edelmanshuizen, en strategisch verspreid over 5 richteramtbten. Wel-overwogen huwelijken met de geslachten Sticke en Snoye hebben daar aardig aan bijgedragen (zie fig 3). Rond 1490 bestaat de 4e generatie van dit geslacht uit de vier zonen en één dochter van Johan I en Lyse Snoye. Dat biedt uitstekende kansen om de positie van de familie in Twente verder uit te breiden.

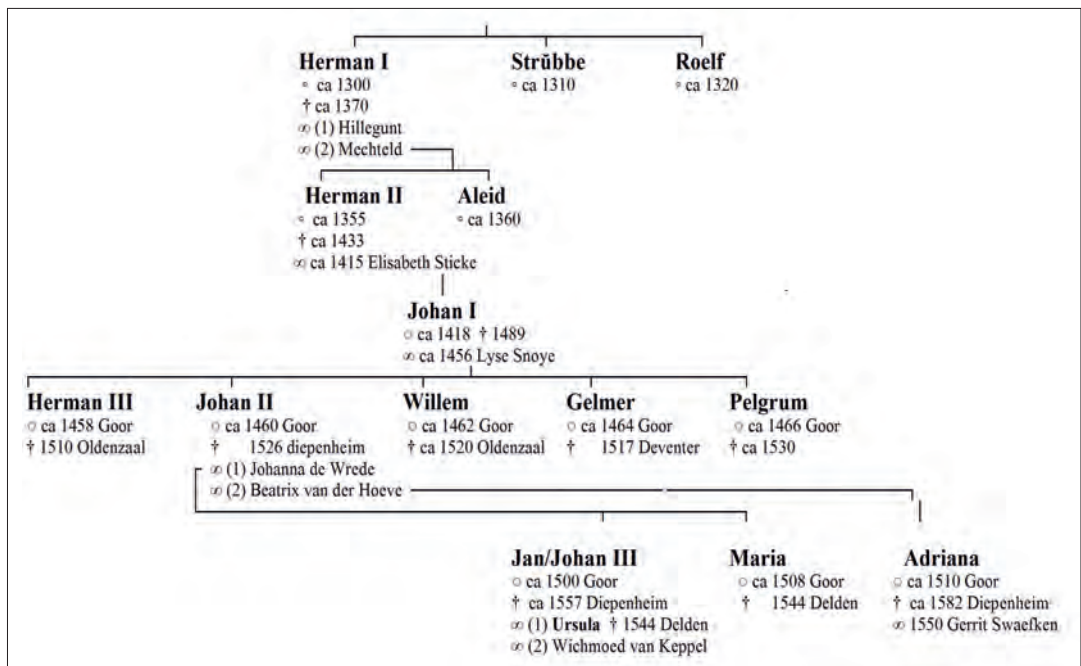

Fig 1: Overzicht van het geslacht Van Beckum in Twente tussen 1300 en 1580.

De 4e generatie

In 1489 overlijdt Johan I, het enige mannelijke lid van de 3e generatie. Zijn oudste zoon Herman III erft het gehele familiebezit en wordt daardoor, net als zijn vader, een welgestelde edelman. Dat aanzien neemt nog toe als hij uit zijn bezittingen de toenmalige erve Nijenhuis in Diepenheim in 1489 tot edelmanshuis verbouwt en van Kevelham naar het Nijenhuis verhuist. Broer Johan II vestigt zich nu op het stamhuis Kevelham dat hij in bruikleen krijgt. Maar omdat het gehele familiebezit in handen is van Herman III moeten zijn broers Johan II en Willem hun huwelijkspartners onder eenvoudigere families zoeken. Johan II huwt ca. 1598 met ene Johanna de Wrede en zij schenkt hem rond 1500 een zoon, Jan III. Johan II besluit om toch een goed voor zichzelf te kopen en dat wordt dan erve 't Morshuis onder Diepenheim [2]. In 1504 wordt Johan II als eigenaar geregistreerd, gaat daar met zijn jonge gezin wonen en krijgt rond 1508 een dochter Maria. Vermoedelijk is de derde broer Willem door de aankoop van 't Morshuis doorgeschoven naar Kevelham. Met de 3 broers als borgmannen van Goor, en één (Herman) van Diepenheim heeft de familie zich aardig geworteld in het hart van Twente.

Maar in 1510 overlijdt Herman III in een slag met de Geldersen bij Oldenzaal [3], ca. 53 jaar oud, ongehuwd en kinderloos. Edelman zijn was een riskant beroep en het wreekt zich nu dat Herman de positie van de Van Beckums niet tijdig door een verstandig huwelijk met wettige nakomelingen heeft versterkt. Johan II erft nu eensklaps alle goederen, is een man in bonis en verhuist met zijn gezin naar het Nijenhuis in Diepenheim, zijn meest prestigieuze bezit. Hij heeft dan naast zoon Jan III en dochter Maria, nóg een dochter, Adriana, uit zijn tweede huwelijk met Beatrix van der Hoeve [4]. Als ook Johan II in 1526 sneuvelt in een strijdgevoel rond Diepenheim is Jan III ineens het **enige overgebleven** mannelijke lid van de familie. Want oom Gelmer, prior van de Bergkerk in Deventer [5] is al in 1517 overleden, evenals oom Willem, rond 1520 in of rond Oldenzaal. Jan III moet in 1526 al 'mondig' zijn want hij erft het totale familiebezit (fig. 4), zonder aanstelling van een hulder [6]. Daaruit leiden we af dat Jan III rond 1500 of even daarvoor geboren moet zijn.

Edelman zoekt edelvrouwe

Jan III is rond 1530 een jonge, welgestelde edelman, dus een interessante huwelijkskandidaat,

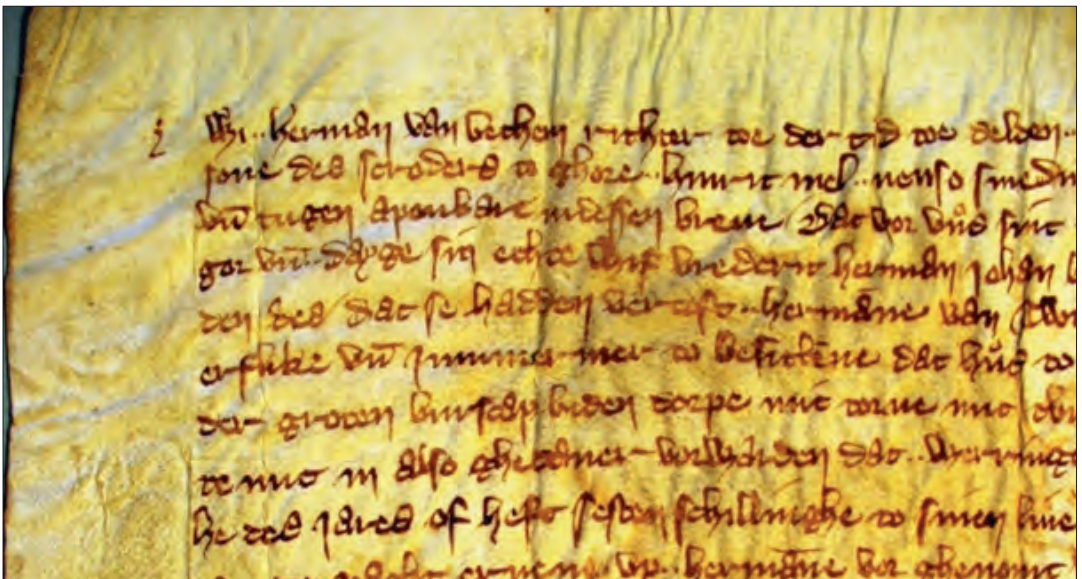

Fig 2. Fragment van de akte met de oudste vermelding van een Van Beckum in Twente, waarmee de aankoop wordt geregeld van de landerijen die de kern van landgoed Twickel vormden. Deze akte uit 1347 begint met: "Wij, Herman van Beckum, richter te Delden. ...". Collectie: Huisarchief Twickel. Foto: Aafke Brunt.

Bezit	Plaats	Richterambt
1 Erve Ottenschot	Bentelo	ra Delden
2 Havezate Nijenhuis	Diepenheim	ra Diepenheim
3 Erve 't Morshuys	Kerspел Goor (Diepenheim)	ra Diepenheim
4 Havezate Kevelham	Goor	ra Kedingen
5 Erve Groot Brommelhuesen	Haaksbergen	ra Haaksbergen
6 Erve Aldemingh	Losser	ra Almelo
7 Smalle tienden uit Duvelshof	De Lutte	ra Oldenzaal
8 Tienden uit Kynckeler	Haaksbergen	ra Haaksbergen
9 Tienden uit Brynckhues	Haaksbergen	ra Haalsbergen
10 Heckerse hoeve	Berghusen	ra Oldenzaal

Fig 3: Overzicht van het bezit van Jan III dat hij in 1526 erft van zijn vader Johan II.

maar moet het verder zonder steun van naaste familie stellen [7]. De kant van zijn (stief)moe-der Beatrix heeft beperkte waarde omdat zij (vermoedelijk) van minder vermogende adellijke huize was. Beatrix en haar stiefdochter Maria wonen dan op Kevelham waarvan Maria het vruchtgebruik had geërfd. Halfzus Adriana verblijft in een klooster in Zutphen en heeft afstand gedaan van haar erfrechten. Jan heeft zijn bezit – en dus invloed - over een belangrijk deel van Twente verdeeld, maar het is in die niet duidelijk welke formele functies hij daarbij bekleedt. Eén bron [8] vermeldt wel dat hij in de jaren 1532-1539 schout van Olst is geweest, in Salland, waar Jan III overigens geen bezit had..

Op de huwelijksmarkt ziet hij twee zéér aantrekkelijke vrouwen aan zijn neus voorbij gaan. Want vóórdat de toenmalige heer van Twickel en drost van Twente, Johan III van Twickelo, in 1539 overlijdt heeft hij zijn twee erfgenamen, dochters Jutte en Agnes, uitgehuwelijkt. Jutte wordt in 1531 echtgenote van Unico Ripperda en brengt de havezate Weldam als bruidschat in. En Agnes, die havezate Twickel meekrijgt waaraan het drostambt van Twente verbonden is, wordt in 1537 uitgehuwelijkt aan Goossen van Raesfelt, telg van een **niet-Twents** adellijk geslacht woonachtig in Westfalen. Jan III trekt hieruit de conclusie dat hij, ondanks zijn fraaie bezit, op de huwelijksmarkt wordt genegeerd. Zelfs 460 jaar later verbazen de schrijvers van het boek “Twickel, bewoond en bewaard” zich nog over de partnerkeuze van Johan van Twickelo voor zijn dochters, als zij schrijven:

“Waarom Goossen van Raesfelt de voorkeur kreeg boven andere kandidaten, is niet bekend. Kennelijk was de familie van Twickelo zo in aanzien en rijkdom gestegen dat binnen het eigen gewest geen geschikte huwelijkskandidaat voor erfdochter Agnes meer te vinden was.” [9]

Een mogelijk reden waarom Jan III geen kandidaat was voor de van Twickelo's is wellicht het feit dat, als Jan III een van beide de havezaten aan zijn bezit zou toevoegen, zijn macht in Twente nog verder zou toenemen, iets wat Johan III van Twickelo heeft willen voorkomen, mede ter bescherming van de positie van dochter Jutte en zijn schoonzoon. Want drie aan elkaar grenzende havezaten (Kevelham, Weldam en Nijenhuis, zie fig. 4) met aanpalende erven zou een kwetsbaar blok vormen voor een jonge edelman met een uitgedunde familie. Sterker nog: door Unico Ripperda op Weldam te posteren riep Johan van Twickelo een halt toe aan de machtsopbouw van Jan III én vergrootte hij de veiligheid in het hart van Twente.

Jan III laat er geen gras over groeien

De boodschap vanaf de huwelijksmarkt is duidelijk. Want kort daarna, april/mei 1538, gaat Jan III voor Karel van Gelre, aartsvijand van Twente (!), op militaire missie naar Ostfriesland in het huidige Duitsland. En als hij begin juni 1538 naar Twente terugkeert blijkt hij in Jever te zijn getrouwd met jonkvrouwe Ursula von Werdum, één van de drie dochters van edelman Ulrich von Werdum en Armgard von Fikensolt, die met hun twee zonen en nog twee dochters op de borge te Werdum

wonen, een nog bestaand buurtschap in Harlingerland. Op 12 juni 1538 al verschijnen Jan III en Ursula ook voor de rechter van Diepenheim Dasel van Brysach die het huwelijk bevestigt. In de huwelijksakte wordt geen melding gemaakt van enige inbreng van Ursula. Gezien zijn eigen vermogen heeft Jan III haar blijkbaar puur om haar blauwe ogen kunnen trouwen. In 1538 loopt Jan III tegen de 40 jaar en Ursula zal ca. 30 jaar zijn [10]. Dit huwelijk dat 6 jaar heeft geduurd, heeft geen kinderen voortgebracht [11].

Het is niet duidelijk waarom en in welke hoedanigheid Jan III deelnam aan deze missie. Hero von Werdum, broer van Ursula, was destijds in elk geval in Gelderse krijgsdienst. Hero zal zijn zuster Ursula aan Jan III hebben aangeboden (Ulrich was al overleden) en het huwelijk is nog in Jever gesloten. Uit een latere huiskroniek van de Von Werdums [12] blijkt dat deze familie Jan III beschouwde als een Gelderse

edelman! Mogelijk heeft Jan III zich ook werkelijk bij de hertog van Gelre willen aansluiten. Maar het feit dat Karel van Gelre enkele weken later overlijdt, 30 juni 1538, en daarmee het einde inluidt van het hertogdom Gelre, pakt dan voor Jan III ongunstig uit.

Dit uitstapje Jan III met de voormalige vijand moet in Twente op zijn zachts gezegd vreemd zijn ontvangen. Daar komt nog bij dat Ursula een Evangelisch Lutherse overtuiging mee naar Twente brengt, aangezien de pastoor van de parochiekerk te Werdum al in 1526 naar deze nieuwe leer was overgestapt. En dat is zeker geen handige zet voor een borgman van Diepenheim die tevens collator was van de plaatselijke (uiteraard katholieke) Johanneskerk.

Familie valt ten prooi aan de Inquisitie

Maria was de zus van Jan III en dochter van Johan II en diens eerste vrouw Johanna de Wrede. We houden het erop dat Maria op 't Morshuis is geboren, enkele jaren

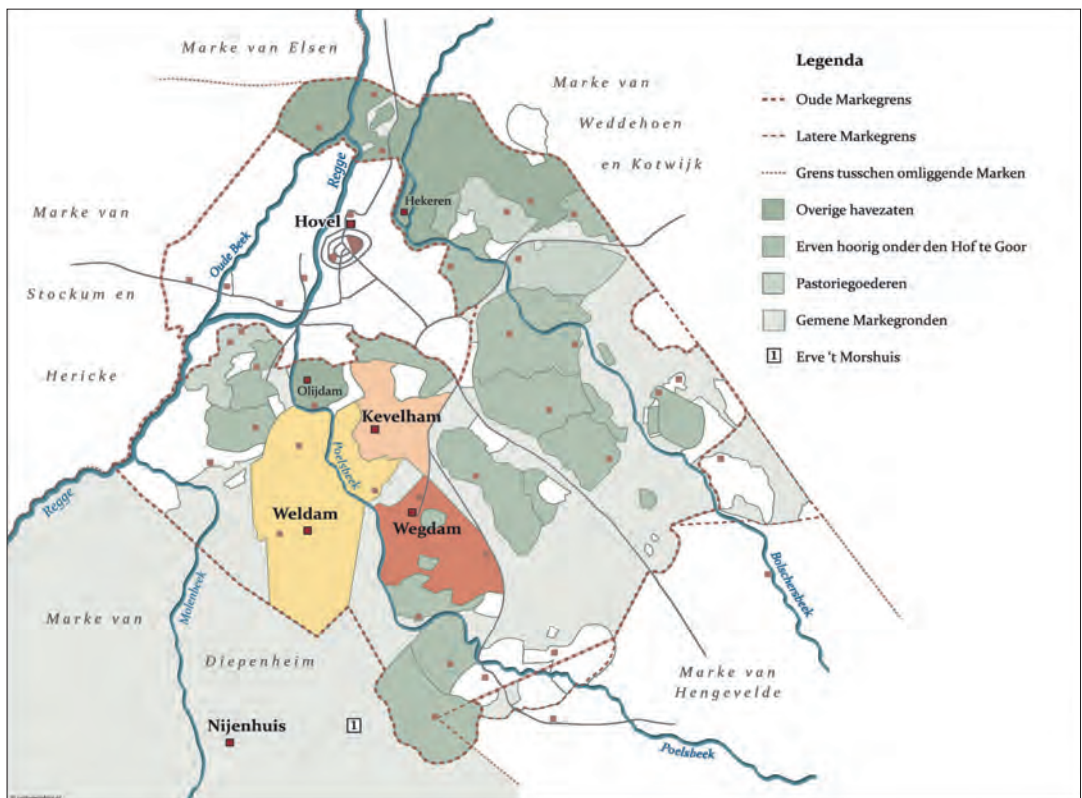

Fig 4: Ligging van de havezaten Kevelham, Weldam en Nijenhuis ten opzichte van elkaar. Bewerking van de kaart van dr. A. ten Doesschate uit 1938. Bron: Verslagen en Mededelingen VORG, dl. 54.

nadat haar vader dit erve had verworven [13]. Kort na het overlijden van Maria's moeder Johanna is Johan II hertrouwd met Beatrix van der Hoeve. Uit dit 2e huwelijk is nog een dochter, Adriana geboren. Als het gezin in 1511 naar het deftigere en veiligere Nijenhuis verhuist groeien de kinderen daar verder op. Na het overlijden in 1526 van vader Johan II blijven alle gezinsleden vermoedelijk op het Nijenhuis wonen, met uitzondering van Adriana die als jong meisje kloosterlinge is geworden. Als Jan III in 1538 met Ursula naar Diepenheim komt zal dit echtpaar ook op het Nijenhuis gaan wonen. Waarschijnlijk vertrekt Maria dan met haar stiefmoeder Beatrix naar Kevelham, waarvan Maria na het overlijden van haar vader het vruchtgebruik had geërfd [14].

Niet alleen Jan zelf ondervindt tegenwerking op de huwelijksmarkt. Het geeft te denken dat hij als hoofd van het geslacht Van Beckum er ook nog niet in geslaagd is om Maria uit te huwelijken. Dat wordt nog begrijpelijker als Maria doopsgezinde sympathieën blijkt te koesteren en hiervoor openlijk uitkomt. Deze moeten binnen de Twentse adel met de nodige reserves zijn ontvangen, behalve bij haar schoonzus Ursula, die

als jonge volwassene al de overgang van de katholieke naar Evangelisch Lutherse leer had meegemaakt.

Goossen van Raesfelt, een van de concurrenten van Jan III op de huwelijksmarkt en in zijn functie als drost van Twente, heeft de opdracht, in het kader van de Inquisitie, hard tegen deze ketterij op te treden. Afvalligen van het katholieke geloof worden nagejaagd, gearresteerd en, voor degenen die volharden in hun dwaling, veroordeeld tot de doodstraf. In mei 1544 meldt Goossen zich op het Nijenhuis om Maria te arresteren. Als Ursula haar schoonzusje Maria bij de arrestatie wenst te vergezellen en daarvoor van Jan III toestemming krijgt, wordt zij ook aan de ondervragingen onderworpen. Daarbij geeft zij er blijk van dat zij de opvattingen van Maria deelt en wordt onherroepelijk in het proces meegezogen. De terechtstelling vindt plaats op het Galgenveld te Delden op 13 november 1544.

Tot slot

Voor velen is het lange tijd een raadsel geweest waarom deze joffers door een vooraanstaand lid van de eigen stand en uit de eigen streek geëxecuteerd konden worden. Maar de machtige fa-

Fig 5: Verschillende erven die tot het bezit van het geslacht Van Beckum hebben behoord zijn nog zichtbaar in het landschap. Dat geldt voor de erve Groot Kevelham, havezate Nijenhuis, 't Morshuis, erve Ottenschot en erve Smedink. Ook erve Groot Brommelhuis in Haaksbergen was van 1433 tot 1584 in bezit van het geslacht Van Beckum. Foto: Margot Stempher.

milies in Twente zullen dat destijds beter begrepen hebben. Toen Jan III in deze kwestie de collegiale steun van de riddermatige families nodig had kon hij allang niet meer op hun bijval rekenen. Daar had hij het zoals hierboven is toegelicht vermoedelijk zelf naar gemaakt. Daarnaast werd Goossen ervan verdacht dat hij meende in aanmerking te komen voor de aantrekkelijke erfenis van Jan III, als deze kinderloos zou overlijden. Die verdenking is gebaseerd op het feit dat de eerste schoonmoeder van Goossen, Judith II Sticke, een aangetrouwde achterachternicht van Jan III was. En omdat Jan III na 6 jaar huwelijk met Ursula nog kinderloos was verhoogde dat de kansen voor Goossen van Raesfelt.

Binnen één generatie werd het geslacht van Beckum gereduceerd tot nog slechts één mannelijke telg. Daaraan waren vooral gevechten tegen de Geldersen debet (Herman III en Johan II, mogelijk ook Willem). Onhandige keuzes op de huwelijksmarkt, ongewilde kinderloosheid en politiek ontactische manoeuvres deden de rest. Jan III hertrouwde nog wel in 1556 met Wichmoed van Keppel, maar stierf al een jaar later (1557), zeer aannemelijk op het Nijenhuis in Diepenheim, en kinderloos. Met zijn overlijden verdween het oud-adellijke geslacht Van Beckum definitief van het Twentse toneel. Alleen zijn zus Adriana, voormalig kloosterlinge, overleed als laatste, in 1582. Overigens is Goossen nooit als enige erfgenaam voor het bezit van de Van Beckums in beeld geweest. Daar heeft Jan III nog wel voor gezorgd. Wel hebben er nog twee generaties niet-adellijke Van Beckums in Twente gewoond, in totaal ca 25 leden. De bekendste zijn ene Jan van Beckum, die in 1580 commandant van de schutterij in Delden wordt en een Herman van Beckum, burgemeester van Enschede rond 1574. Na 1630 is ook deze tak in Twente verdwenen.

Noten

1 Mr. G.J. ter Kuile sr (1936) in: "Twentsche Eigenheimers", pg. 42. Het verband met de plaats Beckum, bij Hengelo, is nog onduidelijk.

- 2 't Morshuis grensde (en grenst) nagenoegaan de landerijen van het Nijenhuis. Johan II kiest ervoor buurman te zijn van zijn broer.
- 3 RAG. Familiearchief Van Rhemen, Handschriften, inv. 6, fol.80.
- 4 Johanna is vermoedelijk in of kort na het kraambed van Maria in ca 1508 overleden.
- 5 Mogelijk was Gelmer een bastaardzoon, gezien zijn functie als prior, en daardoor geen edelman. Hij wordt ook nergens genoemd als borgman van Goor of als bewoner van een van de twee havezaten die de familie beheerde.
- 6 Alleen adellijke mannen van 24 jaar of ouder ('mondig') konden met leengoederen worden beleend. Was een adellijke jongeman jonger dan 24 jaar dan kon een andere mondige man namens hem de leeneed afleggen. Deze vervanger heette de 'hulder' en werd in het leenregister vermeld. Het hulderschap verviel zodra de jongeman mondig werd. Wer er geen hulder genoemd dan was hij dus minstens 24 jaar oud.
- 7 Naast Maria en Adriana is er mogelijk nog één tante, Pelgrum, in leven. Van andere adellijke Van Beckums ontbreekt na 1539 ieder spoor.
- 8 Zie D.Jordaan Jnzn in 't Inschrien, jrgn 1, 1968-1969, blz. 92-93.
- 9 Jan Haverkate, Aafke Brunt en Barbara Leyssius, 1993, pg 20.
- 10 Haar ouders zijn in 1502 getrouwd en Ursula is hun 3e kind, na 2 zoons, Hicko en Hero. Zij zal dus rond 1508 geboren zijn.
- 11 Ook twee jongere zusters van Ursula, Adelheid en Anna, blijven in hun huwelijk kinderloos.
- 12 Zie 'Die Geschichte des Hauses Werdum', vertaling uit 1983 van een in 1679 door Ulrich II von Werdum in het Latijn geschreven huiskroniek.
- 13 Dit leiden we af uit de vele martelaarsliederen die later over Maria en Ursula zijn verschenen. Daarin wordt van Maria meerdere malen beweerd dat zij als de jongste van de twee vrouwen het eerst werd verbrand. En omdat de ouders van Ursula in 1502 trouwden en Ursula hun derde kind was, zal Ursula ca 1506/1507 geboren zijn. Maria is dan ca 1508 of niet veel later geboren.
- 14 Zie eveneens 'Van Hoëvell - Van Hövell', blz 66, noot 28. Ook: later, in 1544, als Maria gezocht wordt vanwege haar doopsgezinde overtuiging, vlucht zij naar haar broer Jan III als zij door haar (stief)moeder uit huis wordt gezet. Blijkbaar woonden beide vrouwen samen (Kevelham) en niet bij Jan III op Nijenhuis.

Column: de hand op oude boeken

Robert Kemper Alferink

Oude boeken vormen ons collectieve geheugen. Het zijn verzamelingen papieren, al of niet gebundeld in marokijnen banden en gemarmerde omslagen, waar collectioneers zich generaties lang om bekommerd hebben. Plekken als de Athenaeumbibliotheek in Deventer vormen al honderden jaren haast onbereikbare vestingen. Zware kluisdeuren schermen kostbare manuscripten, incunabelen en archivalia af voor het grote publiek; van heinde en verre werden ze uit ontelbare verzamelingen voor de eeuwigheid bijeen gebracht. Klassiek geschoolde bibliothecarissen koesteren de ijzige stilte in hún studiezaal. Onderzoekers werden en worden steeds meer uit het Huis van het Boek geweerd, witte handschoentjes vergaan langzaam maar zeker.

Al tientallen jaren zijn de Nederlandse bibliotheken en archieven bezig met een ontsluitingsproces. Toenemende belangstelling voor 's lands archieven leidde vanaf de jaren '80 tot het ontsluiten van acta en retroacta van de Burgerlijke Stand in xeroxkopie, microfiche en microfilm. Plastic stroken aangedreven door ratelende apparatuur ontsluiten het leven van voorouders in vroeger eeuwen. Filmopnames met decennia van geboorte en dood schieten over het scherm voorbij.

Reeksen van tienduizenden namen, aktenummers en jaartallen werden vanaf het eind van de jaren '90 op Internet geplaatst. Een revolutionair medium, dat toen eerbiedig met een hoofdletter werd geschreven. De website van het Rijksarchief in Overijssel draaide in mijn herinnering in de zomer van 1998 op het domein van de Overijsselse Bibliotheek Dienst. Namen van voorouders verschenen als een wonder op het scherm. Hieruit geëxtraheerde lijsten met jaartallen en aktenummers zorgen voor ontelbare ritten naar de Zwolse Eikenstraat, waar dezelfde microfilms me afhielden van honderden meters archiefdozen: in koude donkere depots bleven ze aan het oog onttrokken. In de jaren daarna opgezette websites als Genlias

en – het momenteel waardeloze – WiewasWie zorgden bij mij voor een definitief einde aan het raadplegen van de genealogische archieven in het Zwolse.

Vervolgens zijn bibliotheken in ras tempo deze digitalisering achterna gegaan om nog minder bezoekers binnen de muren te krijgen.

Cartografische collecties uit Overijssel kwamen tien jaar geleden al op het Wereld Wijd Web voor de minnaars van Blaeu en Ortelius, van bonnebladen, stafkaarten en van toeristenkaarten uit tijden van weleer. Handschriften, incunabelen en archivalia van de Athenaeumbibliotheek volgden en zijn tot de letter nauwkeurig in fabuleuze kwaliteit op het beeldscherm te vergroten.

Genoemde initiatieven vallen in het niet bijalle digitaal geweld waarmee vanuit 's-Gravenhage miljoenen digitale letteren over onze beeldschermen vloeien. Ontelbare krantenpagina's en tientallen tijdschriftreeksen zijn woordelijk doorzoekbaar. Early Dutch Books Online en het nieuwe boeken.kb.nl ontsluiten momenteel zo'n 80.000, maar uiteindelijk meer dan 160.000 publicaties uit de achttiende en negentiende eeuw voor het grote publiek.

Tablet en laptop weerhouden de luie boekverzamelaar om echte exemplaren zelfs uit eigen collectie te raadplegen. Grasduiners en historici komen al googelend in aanraking met oneindig veel pagina's monochroom gescande romans, pamfletten, almanakken, jaarboeken en wetenschappelijke publicaties. De geur van een oud boek kent niemand meer door deze vooruitgang. Het voelen van perkament, een blindgestempeld voorplat, een achttiende eeuwse prijsband of een door onze eigen voorouders ondertekende doopakte; wie herinnert het zich nog? Informatie wordt steeds toegankelijker en vroeger eeuwen zijn dichterbij dan ooit. Laat het inwerken, raak geïnspireerd en ga naar die unieke plek toe; dáár waar het vaak al honderden jaren wordt bewaard. Voel échte stukken, in het archief en beleef de geschiedenis!

Hadrian's Wall en de Tuihanti

Alf van Heek

Op donderdag 1 november 2012 bezocht een groepje in de Twentse historie geïnteresseerde Twentenaren Chesters Roman Fort and Museum, gelegen bij Hadrian's Wall. Het bezoek werd voorbereid door het archief van de Oudheidkamer Twente te raadplegen, contact te onderhouden met Mrs. Frances McIntosh van de universiteit in Newcastle en aan de hand van twee recent verschenen publicaties. Alistair Moffat publiceerde in 2009 The Wall: Rome's Greatest Frontier (Birlinn Ltd, Newcastle), van Herman Vuijsje verscheen een jaar later Een grens van steen: Op avontuur langs de Muur van Hadrianus (Celadon, Bilthoven).

Korte beschrijving van de Romeinen in Engeland

Anno 43 steekt Plautius vanuit Boulogne over naar Engeland met een groot leger. In korte tijd verovert hij Engeland tot aan Schotland. Bij het oversteken van de Medway en de Thames vervult de Bataafse cavalerie een belangrijke rol door de Engelsen aan de overkant te verrassen. Om Noord-Engeland te vrijwaren van de invallen van verschillende stammen uit Schotland wordt tussen het jaar 120 en 130 de beroemde Hadrian Wall gebouwd. Hiervoor zijn drie legioenen ingezet en vele hulptroepen uit diverse streken van het keizerrijk, waaronder Bataven, Friezen en Twentenaren. De muur was 118 km lang en circa vier meter hoog. Tachtig forten versterkten het geheel. Na voltooiing vertrokken de legioenen en bezetten de hulptroepen de forten vele jaren. De Romeinen vertrokken aan het eind van de vierde eeuw.

De twee altaarstenen van de Tuihanti

Vuijsje ziet Chesters Roman Fort als 'het best bewaarde cavaleriefort in Engeland. Aan de rand van het fort staat een Victoriaans aandoend gebouwtje met de omvangrijkste collectie Romeinse beelden, altaren en gedenkstenen van heel Engeland bij elkaar.' Zeer dominant staan centraal tentoongesteld de twee altaarstenen van de Tuihanti, zij zijn de grootste. Ze zijn in 1883 opgegraven bij het nabij gelegen Housesteads Roman Fort. De tekst op de stenen is door Dr. Gerard Seyger afgedrukt in 'Oudheid van Twenthe', p. 45. Daaruit blijkt dat de Tuihanti in de derde eeuw een onderdeel vormden van een Fries cavalerieregiment. De Vereniging Oudheidkamer Twente verwierf in 1932 afgietsels van deze beide stenen. Ze zijn het

oudste onomstotelijke bewijs van het bestaan van de Tuihanti. Ze verdienen daarom een betere plaats dan de huidige opslagruimte.

Tot zover niets nieuws zult u zeggen. Er blijken echter meerdere stenen te staan die een tekst dragen waaruit blijkt dat zij ter ere van Tuihanti zijn. Verschillende in het Engels vertaalde teksten op de stenen spreken van German Citizens of Twenthe; hiermee worden ongetwijfeld bedoeld Germaanse Tuihanti (uit Twente).

Foto: J.H. Jordaen.

De schrijftafeltjes in Vindolanda

Bij het bij Hadrian Wall gelegen Fort Vindolanda heeft archeoloog Robin Birley vanaf 1973 grote aantallen houten plankjes van circa 1 millimeter dik gevonden. Deze werden later bekend als the Tablets of Vindolanda: dunne houtschilfers van berken, elzen of vurenhout die beschreven zijn met inkt of voorzien zijn van een ingekraste boodschap. De teksten hebben de eeuwen overleefd door de dikke lagen klei en puin die ze afdekten. Inmiddels zijn er rond de 1000 gevonden. Herman Vuijsje heeft in zijn publicatie met name de teksten weergegeven die het leven van de Bataven bij de Wall behandelden in de periode 90 tot 125. Vooral de geciviliseerde Bataafse commandant van het negende Batavencohort krijgt alle aandacht. De writing tablets (schrijftafeltjes) worden inmiddels bewaard in het British Museum in Londen. Ze zijn ook te vinden op <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>. Het loont de moeite om te analyseren of deze teksten ook aan de Tuihanti te relateren zijn. In Vindolanda waren immers naast Bataafse ook Twentse eenheden gelegerd. Zo lijkt de Noord-Engelse bodem misschien meer informatie over de Tuihanti uit die tijd te leveren dan de grond in Twente. Sinds het opgraven van de altaarstenen in 1883 is er al veel gevonden. De opgravingen gaan echter voort. Wie weet wat er nog boven de grond komt. Voorlopig is er echter al voldoende nieuw archeologisch materiaal gevonden dat onze aandacht verdient. Tot mijn spijt heeft ons gezelschap het Great North Museum in Newcastle niet meer kunnen bezoeken. Later dit jaar hopen we dat alsnog te doen.

De redactie van 't Inschrien houdt zich aanbevelen voor onderzoeksresultaten gebaseerd op studie naar de Tablets of Vindolanda.

Welke Website Wint?

Niet altijd is de winnaar van een wedstrijd of prijsvraag degene, die er de meeste moeite voor gedaan heeft. Zo ook in dit geval. Niet degenen die ons keurig hun favoriete website toe mailden, vallen in de prijzen, maar hij die zonder zich daar bewust van te zijn en in de vorm van een terloopse opmerking ons een prachtige site toevertrouwde, nl. Alf van Heek. Terwijl hij zijn bovenstaande artikel aan ons toelichtte, wees hij ons op: www.vindolanda.com. Inderdaad, een welkome aanvulling op zijn artikel en voor ons, Tuihanti tussen Regge en Dinkel, een uitgelezen mogelijkheid om de bekende altaarstenen in hun Engelse context te aanschouwen. Toevallig vertoonden de overige inzendingen ook dat aspect van “een stukje Twente in het buitenland”. [Www.hoeckmann.de](http://www.hoeckmann.de) is een uitputtende site vol Duitse topografie, inclusief het gebied direct “oawer ‘n poal”. En hennepe.jouwweb.nl brengt ons voor informatie over de geschiedenis van Glanerbrug naar een gedeelte “oawer ‘n Iessel” waar je dat nooit zou verwachten, nl. naar Tiel. **Wij kijken al weer uit naar de inzendingen voor de WWW?-prijs van het volgende nummer.**

In memoriam Cris Agterbosch (1952-2013)

Goaitsen van der Vliet

Op 3 februari overleed onverwacht onze vrijwilliger Cris Agterbosch. Cris was een enthousiaste medewerker van de Twentse Taalbank. Hij hielp ons aan zeker duizend geluidsbestanden van Twentstalige liedjes en voordrachten. Ook bezocht hij allerlei markten

om LP's en singles te vinden die we nog niet hadden, en die hij vervolgens voor ons digitaliseerde. We zijn Cris dankbaar voor zijn inzet en zijn enorme bijdrage aan de collectie van de Oudheidkamer Twente.

Firma B. Cramer en de Twentse papierindustrie

Willie Bosch

Op 31 januari 2008 verlaten de laatste werknemers van “de Berghuizer papierfabriek van de fa. B. Cramer” het terrein aan de Ir. van der Zeelaan 1 te Wapenveld (ten zuiden van Zwolle). Het doek is definitief gevallen voor een van de oudste papierfabrieken van Nederland. Voorloper van deze fabriek was de papierfabriek van de firma L. van Gerrevink's zonen. Deze laatste was in 1884 overgegaan in handen van de Berghuizer papierfabriek van de fa. B. Cramer uit Hezigen/Nutter (nabij Ootmarsum). Deze Twentse firma had in 1837 als tweede in Nederland een rondzeefpapiermachine in gebruik. De eerste machinale papierfabriek werd in 1834 in Limburg opgericht door Burghoff, Magnée & Cie te Roermond.

Dat de papierfabriek van de fa. B. Cramer begonnen is in de watermolens van Mander, Hezigen en Nutter, weten maar weinig mensen. Van deze papierindustrie zelf is in Twente nu niets meer terug te vinden. Alleen een klein aantal watermolens, die ooit eigendom waren van de papierfabriek van de “firma B. Cramer”, zijn bewaard gebleven. In 1870 is er de eerste langzeefpapiermachine in gebruik genomen. Een gedeelte van het archief van deze papierfabriek is ondergebracht bij “museumwerkplaats de Akker” van grafisch ontwerper Willie Bosch uit Hengelo. In de loop van de tijd heeft hij een historische collectie materialen, gereedschappen en vakboeken verzameld uit de papiermakerij, handboekbinderij en de boekdrukkerij.

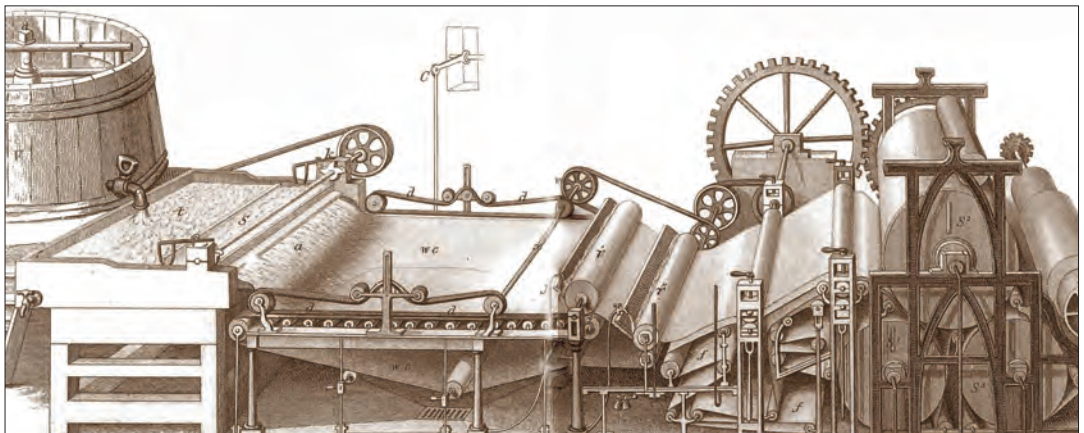
Hoe kwam de papierindustrie naar Twente?

Toen in het rampjaar 1672 de Republiek werd aangevallen door Engeland, Frankrijk, Munster en Keulen, veroverde Lodewijk XIV ook

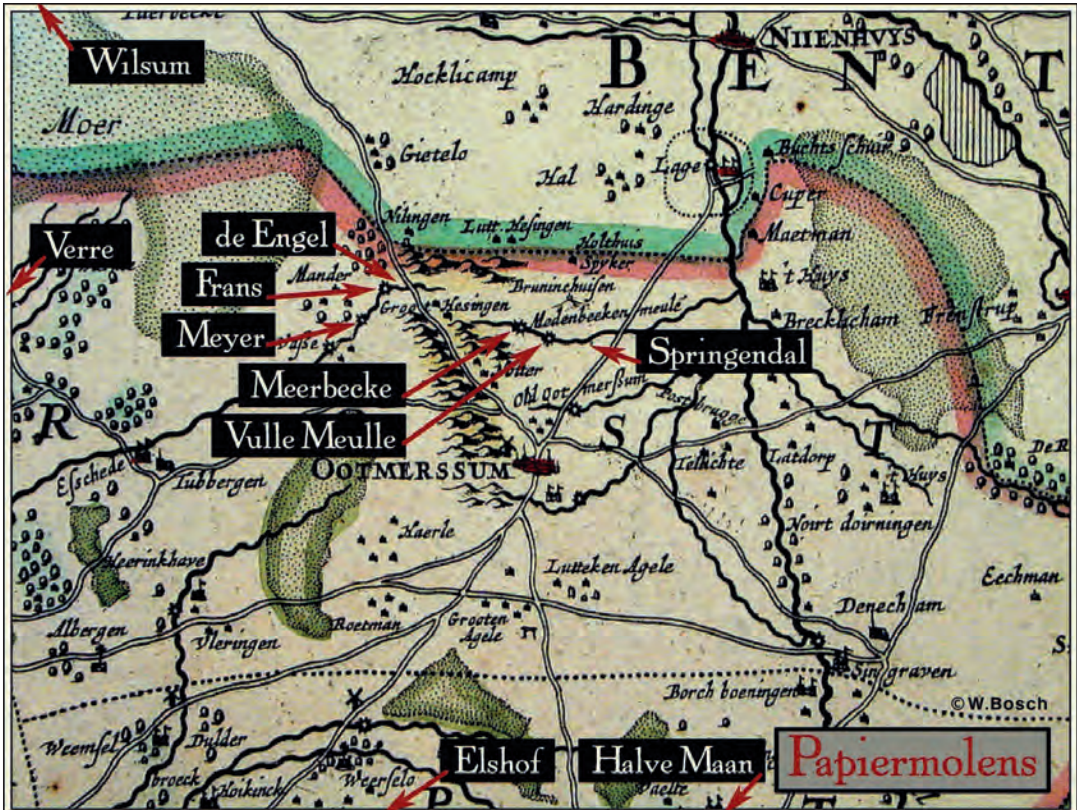

Vignet fa. B. Cramer.

Gelderland. Papiermakers uit Gelderland verhuisden toen naar de Zaanstreek, maar ook enkele zochten hun geluk in Twente. Waarschijnlijk hadden de Twentse edelen, grootgrondbezitters en predikanten gezien dat er geld viel te verdienen met het product “papier”. Ze kochten watermolens op en lieten deze verbouwen door de papiermakers uit Gelderland. Er werden

Langzeefpapiermachine volgens het principe van Louis-Nicolas Robert (Parijs).

papiermolens opgericht in Mander, Hezingen, Nutter, Geesteren, Deurningen, Oldenzaal en in Wilsum, net over de grens met Duitsland. In het boek *Molens Mulders Meesters* van H. Hagens, staan de meeste molens beschreven.

De adellijke familie van Heiden Hompesch van het Huis Ootmarsum

In 1714 werden de volmolen (Hobbema-huisjes) aan de Uelserdijk en de molen op het Springendal in Hezingen gekocht door Johann Diederich von Heiden Hompesch, heer van het huis Ootmarsum. Door zijn (ongehuwd) overlijden in 1716 erft zijn neef Johann Sigismund, baron von Heiden, het huis Ootmarsum, de volmolen Uelserdijk en het Springendal. Vanwege ruzie om de waterrechten met de betreffende boeren kocht Johann Sigismund von Heiden in 1723 de erven en opstallen Lippert en Meerbekke met daarop een waterkorenmolen. Johan Sigismunds zoon Friederich haalde in 1733 de papiermakers Derk Willem Westerick en zijn zoon Gerrit Westerick van de 1e Tullekensmolen uit het Gelderse Beekbergen

naar de Uelserdijk in Hezingen. Een vel papier met watermerk met het wapen van von Heiden met de letters WW (Willem Westerick) is bewaard gebleven. De Tullekensmolen is ook eens de papiermolen van Marten Orges geweest, “den olsten pappyre maecker ... in Gelderlandt”.

Deze molen is later in het Openluchtmuseum in Arnhem weer opgebouwd. Hij was niet de eerste papiermaker, maar waarschijnlijk de oudste toenmaals bekende. De eerste Gelderse papiermakers waren Frans van Aalst, die in 1592 een papiermolen had bij Arnhem, en Johan van Steenberg, die in 1593 een papiermolen bouwde op de Grift in Apeldoorn, vermoedelijk aan de Vlijtseweg. In 1661 verkrijgt “Hermannus Stienbergen” (familie Steenberg?) het alleenrecht voor 25 jaar, voor het opzetten van papiermolens in Overijssel. Papier werd in het eerste begin gemaakt van lompen die in watermolens door hamerbakken werden fijn gestampt tot pulpvezels, die daarna met een schepvorm uit een schepkuip werden geschept. Dit vel werd dan gekoetst (bijeengebracht) op een dik wollen vilt tot een stapel van 125 vel. Vervolgens werd

het water er met de natpers uitgeperst, het papier van de vilten gehaald en op lijnen te drogen gehangen.

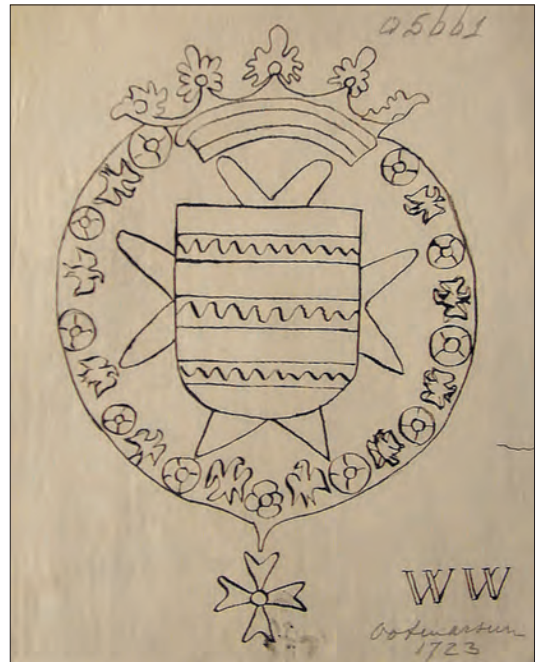
Een verzamelplaats van lompen was bijvoorbeeld v. “de Voddenhoek” in Tilligte (nu Vollenhoek) van Mozes Ten Brink, die op oude kaarten is terug te vinden. Johan Sigismund laat ook een papierwatermolen bouwen op het Springendal (nu wasserij het Springendal), die hij in 1725 verhuurde aan de Gelderse papiermakers Cornelis en Hendrik Oosterwijk. Hendrik Oosterwijk was getrouwd met Isabella Zevenhuisen, dochter van papiermaker Harmen Sebus Zevenhuisen. Harmen Sebus was in 1706 voor 2/3 deel eigenaar van de Tiemensmolen (II) in Apeldoorn. Als watermerk gebruikten Hendrik Oosterwijk en von Heiden het Amsterdamse wapen met de letters “H.O.W.”, maar ook “Pro Patria”, “de Hollandse Leeuw” en “de Maagd in de Tuin” werden gebruikt.

De familie Cramer uit Ootmarsum

Na het overlijden van de laatste heer van het huis Ootmarsum, de beruchte Sigismund Vincent von Heiden Hompesch, erfde zijn zoon Anne Wilhelm Carel von Heiden Hompesch zijn bezittingen, maar moest door grote schulden alles verkopen. Bij de grote liquidatieverkoop in 1811 kwamen diverse goederen en bezittingen van von Heiden in handen van Dr. Bernardus Cramer. Hij was in 1781 gepromoveerd als doctor in de rechten te Leiden en was evenals zijn voorzaten burgemeester van Ootmarsum. Deze uitverkoop omvatte de korenwatermolen en boerderij “Meerbekke”, “de Volmolen” Uelserdijk (Hobbemahuisjes), het “Lippert” en het “Springendal” en nog enkele andere panden/gronden. Zijn vader

Watermerk Pro Patria en Hendrik Oosterwijk.

Watermerk van Von Heiden en Willem Westerk.

Willem Cramer had al in 1776 de papiermolen van de erven Antoni Perizonius (molen van Frans) gekocht en in 1780 ook papiermolen “de Engel”. Deze papiermolens stonden in Mander. In het gedenkboek van de Berghuizer Papierfabriek 1711 - 1911 staat, dat de familie Kremer (later noemden zij zich Cramer) er een eerste papiermolen moeten hebben opgericht, maar hiervan zijn geen documenten gevonden. Wel heeft Wilhelm (Willem?) Cramer in 1681 in het Duitse Neuenhaus een molen gehuurd. Het is niet bekend of hij daar al papier heeft gemaakt. In 1844 overlijdt dr. Bernardus Cramer en zijn zoon Bernardus Hermannus Cramer wordt zakelijk leider. Bernardus Hermannus was winkelier in manufacturen te Ootmarsum, maar ook papierfabrikant. Ook bij de Cramers werd de mechanisatie ingevoerd. De zonen van Hermannus, “Gerrit Willem” en “Hendrik Gerhard Diederik” Cramer, installeerden in 1837 eerst een “rondzeef” en in 1870 een “langzeef” papiermachine, die in 1873 werd aangedreven door stoom. Het Springendal kwam hierdoor tot grote bloei, vooral ook door papierverkoop aan het nabij gelegen Königreich Hannover (Duitsland).

Oorlogen en hoge invoerrechten belemmerden later die Duitse afzetmarkt en de Cramers moesten zich weer op Nederland richten. Door de ongunstige ligging van Twente besloot H.G.D. Cramer zich meer centraal in Nederland te vestigen en kocht in 1884, uit een faillissement, “de Berghuizer Papierfabriek” in Wapenveld van de zonen van de firma L. van Gerrevink. Daarna kwam de papierfabriek opnieuw tot grote bloei tot goedkopere producenten de productie overnamen. De Berghuizer Papierfabriek sloot zijn deuren op 31 januari 2008.

Bronnen en literatuur:

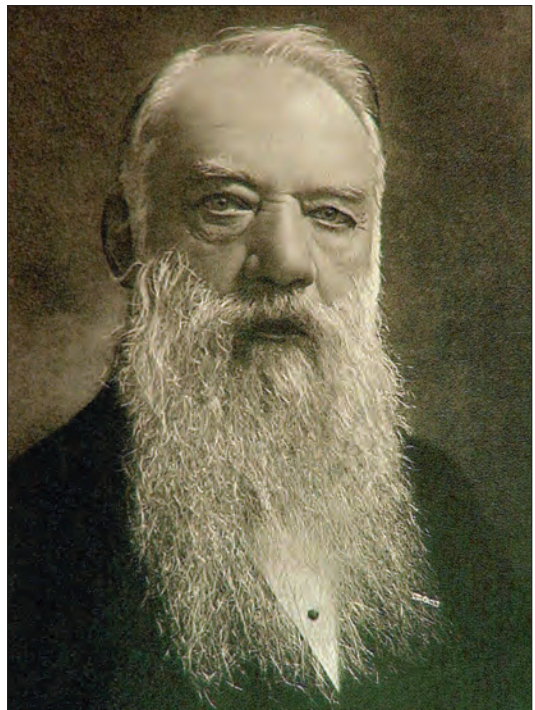
- H. Hagens, Molens, Mulders, Meesters, Hengelo, 1979.
- G.J. ter Kuile sr., De Twentsche watermolens, Almelo 1922.
- M. Paskamp-van Santen, Watermolens Frans en van der Ham en de papiermakerij in Mander, Vasse/Mander/Hezinge, 1992.
- H. Voorn, De papiermolens van Gelderland, alsmede Overijssel en Limburg, Haarlem, 1985.
- Archief museum Palthe-Huis, Oldenzaal.
- Archief museumwerkplaats de Akker, Hengelo.
- Illustraties: collectie Willie Bosch, en uit: Bert Schierbeek, Drie vel in het wapen 250 jaar NV -Berghuizer Papierfabriek v/h B. Cramer, Wapenveld, Wormerveer, 1961.

B.H. Cramer.

Jubileumbord fa. B. Cramer.

H.G.D. Cramer.

Van boerderij tot buitenhuis

Een korte schets van de ontwikkeling van de Twentse landgoederen

Mascha van Damme & Anneke Coops

In 1819 verkocht de stad Enschede Het Stroot in Twekkelo, een eeuwenoud erf met boerderij en de bijbehorende gronden waarvan ze sinds 1601 eigenaar was, aan Johanna Berendina van Heek. De nieuwe eigenares liet op een steenworp afstand van de boerderij een buitenhuisje bouwen. Ook liet zij een vijver aanleggen en een tuin inrichten waarin ‘wandelingen’ gemaakt konden worden. Berendina’s activiteiten stonden zeker niet op zichzelf. Meer textielbuitenplaatsen in Twente zijn voortgekomen uit eeuwenoude boerenerven.

De boerderij, vaak met een blekerij ernaast, werd soms uitgebreid met een speciale herenkamer. De eigenaar van de gronden kon deze gebruiken om toezicht te houden op de werkzaamheden op het land. In de zomermaanden kon de familie er enkele maanden wonen; de herenkamer bleek een prima buitenverblijf of uitvalsbasis voor de jacht. Veel textiefamilies kochten een stuk grond met een boerderij als investering. Vlakbij en soms bijna tegen de boerderij werd vaak een koepel gebouwd waar de familie kon verpozen. Aangezien het vaak aan stromend water ontbrak, was de familie daarvoor op de boerderij aangewezen of hadden veel koepels en zomerhuisjes hun ligging aan of bij een beek. Dergelijke eenvoudige buitenhuisjes waren mede door de ‘s winters slecht begaanbare wegen, alleen in de zomermaanden bewoonbaar.

Engelse invloeden

Met het importeren van stoommachines en weefgetouwen uit Engeland nam de Engelse invloed op de Twentse textiefamilies toe. De fabrikanten stuurden hun zonen op stage in Engelse fabriekssteden, waardoor ze niet alleen in aanraking kwamen met de nieuwste productiemethoden, maar ook met de daar heersende modes en gebruiken. Op allerlei vlakken zien we die invloed terug bij de textiefamilies en de aanleg van hun buitenhuizen en parken. Om te beginnen waaide de mode van het theedrinken over. Veelvuldig werd er thee gedronken in de buitenhuisjes en koepels, die daarom al snel theekoepels werden genoemd. Meestal ging het om eenvoudige gebouwtjes zonder keuken en werd de thee gezet op een petroleumstoof. De sterke thee werd aangengeld met heet water uit een ketel op de stoof.

Dagverblijven werden zomerverblijven en vanaf het begin van de twintigste eeuw permanente onderkomens. Theekoepels werden uitgebreid, vervangen of opgenomen in later gebouwde woonhuizen. De ontwikkeling van een boerderij met herenkamer of theekoepel naar een fabrikantenvilla omgeven door een parkachtige aanleg vond plaats vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. Op Het Stroot, samen met het Amelink van de familie Blijdenstein één van de oudste en meest exemplarische textielandgoederen, werden alle fasen doorlopen: van theekoepel tot royale villa. In verschillende fasen vonden verbouwingen en uitbreidingen plaats aan de oorspronkelijke theekoepel. Bijna alle

Het huidige landhuis Het Stroot, na een reeks uitbreidingen. Foto: Het Oversticht.

vooraanstaande architecten en tuinarchitecten die in Twente aan het werk waren, hebben hun invloed op het huidige aanzicht van Het Stroot gehad. Het zomerhuis uit 1840 werd in 1884 uitgebreid door Gerrit Beltman met een serre. Begin twintigste eeuw werd deze door de samenwerkende architecten Karel Muller en Anton Beudt verbouwd tot tuinkamer en conform de Engelse mode uitgebreid met een 'hall', met een brede eikenhouten trap en een houten lambrisering, een bibliotheek en zitkamer. De tuin kreeg een aanleg in Engelse landschapsstijl naar ontwerp van Dirk Watez.

Van heide naar boslandschap

Dankzij uitbreidingen omvat het landgoed Het Stroot tegenwoordig 60 hectare grond met een landhuis en aangrenzend park en bos, een thee-koepel en twee boerenerven met landbouwgrond. Toen de Tweekeler marke in 1870 als een van de laatste marken in Twente de verdeling van de woeste grond ter hand nam, zag Gerrit Jan van Heek, toenmalig eigenaar van Het Stroot en de even verderop gelegen Hof te Boekelo, zijn kans schoon. Hij kocht grote stukken grond aan met een flink aantal pachtboerderijen zodat beide bezittingen aaneen groeiden tot één uitgestrekt landgoed. Net als veel andere textielfabrikanten was Gerrit Jan van Heek niet alleen geïnteresseerd in verpozen op het land. Een landgoed kocht je immers niet alleen voor het plezier van het buiten wonen, het moest ook iets opbrengen. De opbrengsten kwamen naast de pachtsommen die de boeren moesten betalen uit veeteelt en bosbouw.

Hoewel bijna alle markegronden tegen het eind van de negentiende eeuw op grote schaal waren verkocht, blijkt na nauwkeurige bestudering van historische kaarten dat de grootste bebossing plaatsvond in de crisis tijdens de jaren dertig van de twintigste eeuw. Een topografische kaart uit 1930 laat zien dat er inmiddels heel veel heide is verdwenen, maar dat er nog weinig volgroeid bos op de kaart staat aangegeven. Wel zijn lichtgroene gronden ingetekend met kleine zwarte spikkels: jong aangeplante bomen, die nog tot wasdom moeten komen. Op latere topografische kaarten is een aanzienlijke toename van donkergroene bospercelen zichtbaar. Ook op Het Stroot

werd veel bos aangeplant, zowel gemengde- als naaldhoutbossen.

Samen met de, mede door Gerrit Jan van Heek opgerichte Nederlandsche Heidemaatschappij en met behulp van de nieuw ontwikkelde kunstmest werd ook veel nieuwe landbouwgrond ontwikkeld. De bestaande boerenbedrijven speelden daarbij een rol, maar ook nieuwe, experimentele boerderijen zagen het licht, met een rationelere opzet en grotere stallen.

Veel eigenaren hadden een goede band met hun pachters, die vaak van generatie op generatie op de boerderij woonden. Een goed voorbeeld daarvan is De Helmer bij Enschede van de familie Menko, waar halverwege de negentiende eeuw een thee-koepel naast de boerderij werd gebouwd. De thee-koepel heeft net als die bij Het Stroot een beschermde status als rijksmonument. Een villa of landhuis is er alleen op de Helmer nooit gekomen. De familie Menko heeft uiteindelijk de boerenfamilie uitgekocht en een nieuwe boerderij door architect Jan Jans laten bouwen. De familie hoopt of hoopte daarmee het landgoed als eenheid in stand te kunnen houden.

De pachtboer met zijn gezin op landgoed De Helmer, de buitenplaats van de familie Menko, omstreeks 1890. Bron: particuliere collectie.

Erven in deze tijd

Boerderijen zijn ook op andere landgoederen nog steeds een belangrijk onderdeel. Het karakter van landgoed Smalenbroek in Enschede wordt zelfs voor een groot deel bepaald door de agrarische activiteiten. Aan de rand van landgoed De Snippert bij Losser ligt de Judithoeve,

een monumentale boerderij met een grote voormalige hooischaar. Op de boerderij voerde Helmich Benjamin Blijdenstein agrarische experimenten uit. Onder andere dankzij subsidies van de provincie Overijssel kon het erf ontwikkeld worden tot een landgoedboerderij waar mensen met verschillende achtergronden zich kunnen ontplooiën door mee te werken aan kleinschalige activiteiten. Tegelijkertijd worden bezoekers en passanten welkom geheten op een terras. De Judith Hoeve is hiermee een voorbeeld van een eigentijdse nieuwe invulling van een voormalig boeren erf. Dit soort nieuwe bestemmingen wordt niet overal gezocht of gevonden. Op landgoed De Hulst bij Oldenzaal bijvoorbeeld staat de boerenschuur in ruïneuze toestand langs de kant van de weg.

In de afgelopen jaren heeft de provincie Overijssel, in samenwerking met Het Oversticht financiële en inhoudelijke ondersteuning geboden bij het ontwikkelen van ideeën om waardevolle oude erven in hun opzet te behouden en voor het landgoed rendabel te maken, onder meer door het zoeken naar nieuwe functies. Hierdoor kon op Hof te Boekelo een voormalige schuur verbouwd worden tot wooneenheden en wordt de boerderij verbouwd tot onder andere vergaderruimte. De oude vloeiweiden en een houtwaterplaats zijn in ere hersteld. Landgoedeigenaren met erven op hun grondgebied roepen

ook de hulp van de ervenconsulent van Het Oversticht in. Daarvan is Het Stroot een goed voorbeeld. Daar werd al eerder passend hergebruik gevonden voor het voormalige koetshuis. Dit werd getransformeerd tot vier kantoorunits, die verhuurd worden en zo bijdragen aan de benodigde financiën om het landgoed te beheeren. Het karakter van gebouw en erf bleef bij de verbouwing zoveel mogelijk behouden.

Er is vanuit Het Oversticht meegedacht over een plan om op een van de boerenerven op het landgoed seniorenwoningen te bouwen, waardoor een uitgebreid erfensemble ontstaat. De grond blijft onderdeel van het landgoed en de wooneenheden worden verkocht via een erfpachtconstructie. De eigenaar, de heer Enklaar, koopt er grond bij en transformeert tien hectare landbouwgrond tot natuur. De inkomsten van de nieuwe woningen worden gebruikt voor de ontwikkeling van nieuw groen. Zo kunnen de boerenerven op de landgoederen bijdragen aan de instandhouding van deze bijzondere gebieden, ofwel door agrarische exploitatie, of door de invulling met nieuwe geld opleverende functies.

Mascha van Damme en Anneke Coops zijn werkzaam als respectievelijk Adviseur Erfgoed en Adviseur Landschap / Ervenconsulent bij Het Oversticht en zijn medeauteur van het recent verschenen boek 'Heren op het land, buitenplaatsen van textielabrikanten in Twente'.

De Judithhoeve bij Losser, een voorbeeld van de rationelere manier van boeren die in Twente geïntroduceerd werd door de textielabrikanten. Foto: Arne Brink.

Nieuwe leden

Enkellid:

Mevr. P. Bayer-Sanders,
Dhr. R. Vosseveld,
Dhr. G.H.M. Lohuis,
Dhr. J. van Beckum,
Dhr. G. F. Post,

Dhr. A. Timmerman,
Dhr. Chr. Van Oosterwijk,
Dhr. J.H. Braakman,

Partnerlidmaatschap:

Dhr. H.J.F. Daalwijk en mevr. W. Van Dijkum.

Website, nieuwsbrief en Twittercontact van de Oudheidkamer Twente

Frans J.M. Agterbosch

Regelmatig krijgen de leden die aangegeven hebben er prijs op te stellen een nieuwsbrief op hun persoonlijke emailadres. Veelal wordt in deze nieuwsbrief actuele informatie gegeven die overigens ook altijd op onze website staat. Iedereen, ook niet-leden, kunnen zich via de website aan- en afmelden voor deze nieuwsbrief. **Attentie:** bij het aan- en afmelden krijgt u in verband met de privacy een verificatiemail op uw eigen emailadres. Het is dan de bedoeling dat u de link op deze verificatiemail activeert. Hierdoor weten wij dat het opgegeven emailadres juist is.

Om onze website en de nieuwsbrief ook van u te laten zijn luisteren we graag naar uw opmerkingen. Deze kunt u via onze webredacteur laten horen. Schroom niet maar maak van deze mogelijkheid gebruik. Meldt u ook aan als volger van ons Twittercontact. Regelmatig worden hierop pareltjes uit onze collectie weergegeven. Als volger kunt u uiteraard ook reageren en retweeten (= aan uw eigen tweet-adressen doorsturen).

Website: www.oudheidkamertwente.nl en
Twitteradres: @TwentsErfgoed

Peilmerk Usseler Es

Jan van Alsté

AkzoNobel is begonnen met zoutwinning op de Usseler Es. Op vele plaatsen zijn al zoutboringen verricht en de bovengrondse afsluiters afgedekt met de karakteristieke huisjes. De Oudheidkamer Twente werd begin 2013 benaderd door Akzo Nobel met het verzoek om een ondergronds peilmerk te mogen plaatsen nabij het Mauritsbeumke. Dat peilmerk wordt gebruikt om eventuele verzakkingen te registreren. De keuze viel waarschijnlijk op ons terrein omdat dat ongemoeid wordt gelaten in het plan dat de bestemming van de Usseler Es verandert in een bedrijventerrein. Naast het Mauritsbeumke is ook de bijbehorende zandweg, de Boakenweg, eigendom van de Oudheidkamer.

De Oudheidkamer heeft ingestemd met het verzoek van Akzo Nobel, mede omdat daar een jaarlijkse vergoeding tegenover staat. Op 1 maart is het peilmerk aan het begin van de Boakenweg aangebracht. Allereerst werd met een meetstaaf tot op 13 meter diepte de bodemstructuur in beeld gebracht en vanaf 9,5 meter diepte een stabiele zandlaag aangetroffen. Na verwijdering van de meetstaaf werd een halve meter verder een grondmeetmerk geplaatst, bestaande uit een holle met olie gevulde pijp waarin de eigenlijke meetstaaf zich vrij kan bewegen om de positieveranderingen van 10 meter diep, boven meetbaar te maken. Dat gebeurt jaarlijks met GPS metingen.

Wat schrif dat blif (10)

Goaitsen van der Vliet

Deze tiende aflevering van de Taalbank-rubriek biedt mij de gelegenheid om even pas op de plaats te maken en achterom te kijken naar een paar dingen die hiervoor aan de orde kwamen en terug te komen op enkele vragen die ik het lezerspubliek heb gesteld.

In de eerste aflevering schetste ik, als één van de redenen voor het instellen van een Twentse Taalbank, een nogal somber toekomstbeeld van het Twents en de overige streektaalen. Ik deed dat aan de hand van een Nijmeegs onderzoek, omdat men in Twente zulke onheilsberichten van binnenuit vaak niet op z'n waarde weet te schatten. Toen ik in 1996 tijdens een forumdiscussie over de toekomst van het Twents hardop zei dat er over drie generaties geen Twents meer zou worden gesproken, werd mij dat niet in dank afgenomen en leek mijn goodwill bij de Kreenk vuur de Twentse Sproak voorgoed verspeeld.

De tijden zijn veranderd. Anno 2013 maakt streektaalconsulent Harry Nijhuis op Twitter reclame voor de jaarlijkse Hottenhuis-lezing met de woorden: 'Wim Daniëls geeft het Twents nog veertig jaar.' Zat ik er toch niet zó ver naast, zeventien jaar geleden. Taalman Daniëls, zelf opgegroeid in een kwijnend Brabants dialect, doet er in zijn aankondiging nog een schepje bovenop: 'Het einde van de dialecten is in zicht, maar niet getreurd.'

Mooi dus dat er nu een Twentse Taalbank is voor het vinden, in kaart brengen, verzamelen, behouden en toegankelijk maken van zo veel mogelijk bewijzen van dit prachtig cultureel erfgoed. Daar is, naast het ontwikkelen van de nodige programmatuur en procedures, nu bijna drie jaar gestaag aan gewerkt. Telden we in aflevering 3 van deze rubriek (medio 2011) nog 268 Twentse streektaalschrijvers en -dichters, ondertussen kennen we er al meer dan vierhonderd. Met de hulp van onze vrijwilligers werden gegevens over bijna vijfduizend voornamelijk Twentse teksten geregistreerd. Daarvan zullen er na de presentatie van de nieuwe Taalbank-website in september steeds meer wereldwijd gelezen of gehoord kunnen worden, zolang er regelmatig afbeeldingen en

geluidsbestanden aan worden toegevoegd.

Dan komt er ook iets meer aan het licht over de omvang van wat we voor het gemak nu maar even de Twentse letteren zullen noemen. Dat Johan Buursink veruit de meeste afleveringen (1424) van een Twentse taalrubriek maakte, hadden we eerder al kunnen constateren. Maar wie bijvoorbeeld de meest productieve Twentse dichter was, konden we tot nu toe nergens nagaan.

Hoge ogen gooit *Hengeler daanser* Lex Meuris, die als Graads (van 'n Wegwiezer) tussen 1945 en 1977 minstens 750 gedichten en rijmpjes liet afdrucken in verschillende bladen. Waarvan overigens maar een kleine dertig uit de eerste jaren van zijn dichterschap werden gebundeld in

Lex Meuris (1904-1992) in t kistntuug

Pottuffeln (1953, laatste herdruk in 1993). Van al die publicaties vonden we een knipsel of een doorslag in Meuris' schriftelijke nalatenschap waar de Taalbank over mag beschikken. Maar ook tussen papieren van anderen vinden we af en toe knipsels of kopieën van teksten van zijn hand, zoals *Hanna döt an toafeltennis* en *Opa hef now nich völ tied meer*. Grappige stukjes die in hun tijd blijkbaar populair waren, die van hand tot hand gingen en bij gelegenheid goedvol werden gereciteerd. Vlak voordat ik dit schreef, bleek een toevallige bezoeker van de Taalbank de eerstgenoemde tekst nog uit haar hoofd te kennen van de vroegere voordrachten van haar moeder. Ook dat is literatuur.

Zijpaadje

In de vorige twee afleveringen vroeg ik de lezers naar de betekenis van een aantal in oude lijsten vermelde Twentse woorden. Er kwamen een paar suggesties, maar die stoelden jammer genoeg meer op veronderstellingen dan op het collectief geheugen. Kan het dit zijn, of dat? Vragen die ik als woordenboekmaker ook altijd stel als er verbanden met andere, wel bekende woorden lijken te zijn. Ik zeg lijken, want echt weten doe je het meestal niet. Zo kan *achteroetvretten* uit de lijst van G.H. te Velthuis best wel een vorm van achteruitboeren zijn (interen), maar wie verzekert ons, dat het rond 1850 geen kluchtige aanduiding was voor overgeven, als er geen betrouwbare bronnen zijn waar het een of het ander uit af te leiden valt? Zonder de kennis van toen moeten we voorzichtig zijn met het aannemen van 'logische' vertalingen. Illustratief is het woord *gelnöst* ('geilnest') uit de lijst van Anna Velthuis-Veldman. Denkend aan 'nest' in de betekenis van ondeugend meisje, leek de vertaling zo voor het grijpen te liggen. Totdat ik in het Eibergs woordenboekje van Weeink de variant *geilhus* tegenkwam met de ontwapenende verklaring 'plekje in het hooi om appels te laten narijpen'. Zoiets bedenkt je toch niet? Hieruit is dan weer af te leiden dat 'geilen' vroeger een heel fatsoenlijk woord was voor 'goed gedijen'. Boerenuitdrukkingen als *geal weer* (groeizaam weer) en *geale grond* (vruchtbare grond) wezen trouwens ook al in die richting. Uit een oude almanak dook nog een verklaring

op voor *geviefd* (handig, vlot). De rest gaat op de stapel oude Twentse uitdrukkingen waarvan we de precieze betekenis waarschijnlijk nooit meer zullen kennen. 'Maar niet getreurd', zullen we maar zeggen. De Taalbank gaat niet zozeer over de taal zelf, maar over wat er door de jaren heen mee is gedaan.

Heanig verdan

Een boeiende taak van de Twentse Taalbank is het opsporen van gegevens over de oorsprong van de verzamelde teksten en woordenlijsten. Zo waren we in de vorige aflevering, zoekend naar familie van Anna Velthuis-Veldman, blijven steken bij haar grafsteen in Roermond. Bij nader onderzoek bleek daar ook een Elise Velthuis (1935-1978) begraven te zijn. Een veel te jong gestorven dochter? Toen we via Graftombe.nl ook een foto van die steen onder ogen kregen, bleek gek genoeg ook de naam van de toen waarschijnlijk even jonge weduwnaar in het gladde graniet gebeiteld te zijn. Zonder jaartallen, dus mogelijk nog onder ons. Maar ja, waar vind je zo iemand, 35 lange levensjaren later? Antwoord: gewoon in het telefoonboek van Roermond. Alles klopte. De vroegere schoonzoon wist echter niets van Anna's *Oertwentsche woorden*. Maar via via kwamen we wel uit bij een oude Oldenzaalse vriendin van haar. Die gaan we binnenkort dus maar eens opzoeken.

Familieleden van woordenverzamelaar Jan Hofman waren een stuk gemakkelijker te vinden na een mailtje van een lezer van 't Inschrien. Zo kennen we ondertussen al een oomzegger die de hele serie 'platte' stukjes die Hofman voor het blad van Sportclub Enschede blijkt te hebben geschreven, in zijn bezit heeft. En de rest...

Duidelijk is in ieder geval, dat de inhoud van de Twentse Taalbank voorlopig flink blijft groeien. En dan hebben we het nog niet eens gehad over de nagelaten geschriften van Riek Achterweust-Schopman, Ben Banis, Mien Hagreis-Post, Jan Jans, Johan Leerkotte, Frank Löwik, Bert Mutter, Karel Olthuis, Bernard Plegt, Jan van der Velde (Ben Frey) en W.J.C. van Wijngaarden.

Beken in Twente: de periode 1920-1970

Henri Slijkhuis

In de periode 1860-1920 waren de beken in Twente flink verontreinigd geraakt door de lozingen van industrieel en huishoudelijk afvalwater. Dit leidde tot veel klachten. De gemeente Enschede werd door een gewonnen rechtszaak van een landgoedeigenaar gedwongen om iets te gaan doen aan de afvalwaterlozingen en bouwde een niet-functionerende zuiveringsinstallatie. In dit tweede artikel wil ik de waterkwaliteit van de beken volgen tot 1970. In dat jaar werd het waterschap De Regge uitgebreid tot Waterschap Regge en Dinkel met een zuiveringstaak voor geheel Twente. Ik zal in vogelvlucht de economische en demografische ontwikkeling schetsen in de periode 1920-1970 en kort stilstaan bij een tweetal maatregelen, die van grote betekenis waren voor de beken: de aanleg van drinkwaterleidingen en riolering. Daarna komen de beken zelf aan bod en ga ik in op de aanpak van de grootschalige verontreiniging.

Economische ontwikkeling

In Twente kwam aan de grote expansie van de industrie en de constante regelmatige groei na de Eerste Wereldoorlog een einde. In bepaalde sectoren, zoals de spinnerij-sector, was nog wel sprake van uitbreiding. Het ingezette proces van industriële differentiatie ging in de jaren twintig verder. N.V. Hazemeyer's fabriek van Signaalapparaten in Hengelo (1922), Servo in Ambt Delden (1926), De Twentsche Kabelfabrieken in Haaksbergen en Eternit in Goor zijn ook opgericht in de jaren '20. Belangrijk voor de Twentse economie was het graven van het Twentekanaal in de periode 1932-1936. Het kanaal betekende naast een belangrijk werkgelegenheidsproject een aanmerkelijke verbetering van de waterhuishouding. Rond het kanaal ontstonden nieuwe industriegebieden. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de explosieve toeneming en de brede spreiding van de welvaart de meest opvallende economische verschijnselen. Het verloop van de Twentse industrie was grillig. De aftakeling van de textielindustrie begon rond 1955. Deze teoloorgang werd voor een deel gecompenseerd door groei in de chemische industrie en de metaalnijverheid.

Aanleg van drinkwaterleidingen en riolering

De grootschalige aanleg van drinkwaterleidingen en riolering was belangrijk voor de hygiëne van de inwoners van Twente, maar voor de beken betekende het de verwerking van veel meer afvalwater en dit veroorzaakte uiteindelijk een onhoudbare situatie. In 1920 was minder dan de helft van de inwoners van Overijssel op een

Aanleg van waterleiding aan de Huttenwal in Rijssen, 1936. De buis wordt in de geul getild.

Bron: Archief gemeente Rijssen-Holten.

Aanleg van riolering aan de Holtentorensweg in Rijssen, jaren '30.

Bron: Archief gemeente Rijssen-Holten.

Gemeente	Riolering aanwezig	Tonnenstelsel toegepast	% woningen aangesloten op waterleiding
Almelo	ja	enkele	90
Ambt Delden	-	-	2
Borne	Ten dele (td)	ja	(1650 percelen)
Stad Delden	td	ja	65
Denekamp	ja	-	geen
Diepenhelm	-	ja	geen
Enschede	ja	td	80
Goor	ja	-	100
Haaksbergen	ja	-	88
Hellendoorn	ja	-	50
Hengelo	ja	-	100
Holtten	td	-	60
Losser	ja	-	30
Markelo	-	-	geen
Oldenzaal	ja	ja	100
Ootmarsum	ja	ja	56
Rijssen	ja	ja	56
Tubbergen	td	-	20
Weerselo	-	-	geen
Wierden	td	-	30

Eigen opgave gemeenten in 1946/1948

Uit: Onderzoek naar de mate van verontreiniging van de oppervlaktewateren in Nederland, 1949.

drinkwaterleiding aangesloten. Een plan om dit aantal te gaan vergroten werd door de provincie in 1922 vastgesteld, maar kwam weer op losse schroeven te staan door bezuinigingen. Pas in 1930 werd de Waterleiding Maatschappij Overijssel opgericht, die zeer succesvol aan de slag ging, zodat in 1954 in Twente 94 % van de woningen aangesloten was. Dit betekende een grote toename van het waterverbruik en veel meer afvalwater.

Met de aanleg van rioleringen ging het duidelijk minder voortvarend. In Twente waren in 1946/-1948 4 van de 20 gemeenten nog helemaal niet met de rioleringaanleg gestart. 5 van de 20 gemeenten hadden een start gemaakt. Pas in de periode 1956-1970 werd de aanleg en uitbouw van het rioolstelsel voortvarend ter hand genomen.

De waterkwaliteit van de beken

Verschillende rapporten verschaffen inzicht in de waterkwaliteit van de beken in Twente. Het eerste rapport verscheen in 1928 en was van de zogenaamde Regge-commissie. Deze commissie was op initiatief van de gemeente Almelo in

1926 ingesteld en moest de oorzaken van de vervuiling van de Twentse beken onderzoeken en de manier, waarop hieraan een einde kon worden gemaakt.

De Regge-commissie bestond uit vertegenwoordigers van verschillende gemeenten en stond onder voorzitterschap van de heer IJzerman. Deze was in het dagelijks leven voorzitter van het waterschap De Regge. Men vond het niet wenselijk om het provinciaal bestuur erbij te betrekken, aangezien dan de kans zou bestaan, dat door de te grote uitbreiding van het gebied het vraagstuk te veelomvattend zou worden.

Het tweede rapport kwam in 1949 uit en was het resultaat van een uitgebreid onderzoek naar de kwaliteit van het oppervlaktewater in Nederland, dat de Nederlandsche Vereniging tegen Water-, Bodem- en Luchtverontreiniging tussen 1936 en 1949 uitvoerde. De derde publicatie is van het Rijksinstituut voor Zuivering van Afvalwater en de Provinciale Waterstaat uit 1965.

Geen zuurstof te vinden

De waterkwaliteit van de beken in het Reggegebied was ronduit rampzalig. Vrijwel in geen enkele beek werd zowel in 1927 als in 1948 zuurstof aangetroffen. Het Twentse land werd doorsneden door watergangen, waarin voor vis en ander waterleven geen plaats meer was. De hoeveelheden geloosd industrieel en huishoudelijk afvalwater waren veel groter dan de hoeveelheid water die van nature in de beken aanwezig was, zodat Twente dus het land met de open riolen was geworden. Ook in het Dinkelgebied waren de beken sterk vervuild. Bij de grens met Duitsland was de Dinkel al ernstig verontreinigd door lozingen in Duitsland, terwijl lozingen in Losser ervoor zorgden dat het overige deel ook slecht bleef. De Gelebeek, die ook in de Dinkel uitmondt, werd door het afvalwater van Denekamp sterk verontreinigd.

De volgende passage komt uit de derde druk van het bekende boek van Dingeldein, *Het land van de Dinkel. De schoonheid van Noordoost-Twente*, 1959

“Een moeilijk vraagstuk is en blijft nog altijd de verontreiniging van de openbare wateren in Overijssel en dus ook van de Dinkel. In de jaren vóór de laatste oorlog heeft men tijden gekend, dat de Dinkel, vroeger helder als kristal, een stinkend water was geworden, waarin nagenoeg alle organische leven was gedood, waarin geen vis meer kon leven, waarin het niet meer mogelijk was te baden en te zwemmen en waaruit geen koe meer kon drinken”.

In 1965 was er in het Reggegebied geen sprake van kwaliteitsverbetering. De Regge transporteerde nog vrijwel al het afvalwater dat in het Twentse industriegebied werd geproduceerd. Hadden de na de tweede wereldoorlog gebouwde rioolwaterzuiveringsinstallaties (RWZI's) dan niet het gewenste effect? Het volgende citaat aan het eind van het rapport uit 1965 geeft hier inzicht in. “Zolang echter de vergroting van de zuiveringscapaciteit van afvalwater in relatieve zin achter blijft bij de toeneming van de bevolking en de toeneming van de afvalwaterstroom van de industrie- zoals het tot op heden het geval is- zal de waterkwaliteit achteruit blijven gaan” [1].

Dat lang niet iedereen de vervuiling met de bijbehorende stank accepteerde, bewijst het volgende voorval uit 1921. In juli 1921 ontvingen Gedeputeerde Staten (GS) een brief van 93 inwoners van Almelo, waarin geklaagd werd over het sterk verontreinigende water van de Loolee. Men stelde in de brief de ververij en wasserij van de fa. Ten Bos verantwoordelijk voor deze vervuiling. Volgens de klagers doodde het verfwater van dit bedrijf alles. De stank was dusdanig, dat het niet mogelijk was om de ramen en deuren open te zetten en men vreesde voor de volksgezondheid. De klagers schreven verder, dat de toestand bij het gemeentebestuur en de gezondheidscommissie bekend was. Ook was door de plaatselijke pers al sinds jaar en dag over de onhoudbare situatie geschreven. Men verzocht GS om zo spoedig mogelijk maatregelen te treffen [2].

Twee maanden later meldten burgemeester en wethouders van Almelo aan GS dat de firma Ten Bos de opgelegde voorwaarden nakwam en dus niet aansprakelijk gesteld kon worden. Het afvalwater van Hengelo en Borne was volgens B&W de oorzaak. Als oplossing werd voorgesteld om de Loolee regelmatig door te spoelen met water uit het kanaal Almelo-Nordhorn. De hoofdingenieur-directeur van de Provinciale Waterstaat moest hiervoor maar een plan ontwerpen (6). In een repliek schreef deze hoofdingenieur-directeur aan GS, dat hij al in 1909 een dergelijk plan ontworpen had, maar dat de gemeente daar geen gebruik van maakte. G.S. stuurde vervolgens een brief aan de klagers en het gemeentebestuur, waarin men wees op de regeling van 1909 en zo was het kringetje weer rond. Men speelde elkaar de zwarte piet toe. Tot een oplossing kwam men echter niet. Dit leidde in 1929 tot een “Comité van Actie inzake de Loolee-stankplag” [3].

Het gemeentebestuur van Almelo zat dusdanig met de problematiek omhoog, dat het in 1925 het initiatief nam tot de oprichting van de al eerder genoemde Regge-commissie.

Een ongestructureerde aanpak

Het rapport van de Regge-commissie verscheen in 1928 en werd toegestuurd aan alle instanties, die belang hadden bij het nemen van maatregelen om de vervuiling van de beken op te heffen.

De minister van Waterstaat reageerde door een brief naar GS te sturen met het verzoek om opmerkingen van dit dagelijks bestuur naar hem toe te sturen. Uit het antwoord van GS aan de minister bleek, dat men het buitensluiten van het provinciaal bestuur uit de Regge-commissie in 1925 nog lang niet vergeten was, want de eerste regel van de brief bevatte al direct een flinke terechtwijzing voor de commissie. G.S. stelde hierin, dat de commissie haar beschouwingen over een veel te beperkt stroomgebied had gegeven. De conclusie van de commissie dat de reiniging van afvalwater per gemeente geregeld moest worden, waarna het gereinigde water in de beken kon worden geloosd, had volledig de instemming van G.S. De Regge-commissie dacht voor de uitvoering van de maatregelen aan de instelling van een centrale organisatie, een stichting, waarin rijk, provincie, gemeenten, waterschap De Regge en de industrieën zouden samenwerken. De provincie verklaarde zich bereid om hieraan mee te werken.

De tweede Regge-commissie begon in 1930 aan haar werk en kwam in 1935 met een rapport met daarin het plan van Slijpe. Het plan van Slijpe (vertegenwoordiger van de minister van Waterstaat) was een werkverschaffingsproject. Het hield de afvoer in van het afvalwater van Enschede, Hengelo, Borne, Almelo en Wierden in één riool naar terreinen ten westen van Wierden langs de spoorweg Almelo-Zwolle. De zuivering van afvalwater zou plaatsvinden door middel van vloeivelden. Bij deze vloeivelden moesten landbouwbedrijven gesticht worden, waar werklozen in hun eigen onderhoud konden voorzien.

De besturen van de betrokken gemeenten besloten om het plan van Slijpe in studie te nemen. Tot realisatie is het nooit gekomen[4].

Na de Tweede Wereldoorlog werd door verschillende gemeenten begonnen met de bouw van rioolwaterzuiveringsinstallaties (RWZI).

Deze ongestructureerde gemeentelijke aanpak van de afvalwaterproblematiek had ook nadelen. Vaak werd met de plaats van de lozing van het gezuiverde afvalwater van de RWZI geen rekening gehouden met de buurgemeenten en het ontvangende water. Het ontvangende water was vaak niet geschikt voor de hoeveelheden gezuiv-

Gemeente	Datum Gereed	Lozing op
Almelo	1953	Hollander Graven
Denekamp	1939	Omleidingskanaal
Diepenheim	1961	Bovenregge
Enschede stad	1951	Elsbeek
Enschede Glanerbrug	1962	Glanerbeek
Haaksbergen	1946 en 1963	Bolscherbeek
Holtten	1958	Peters waterleiding
Markelo	1955	Beusberger waterleiding
Ootmarsum	1940	Wiemselbeek-Holl.Graven

Gemeentelijke afvalwaterzuiveringsinstallaties tot 1965.

Gemeentelijke rioolwaterzuiveringsinstallatie aan de Vissedijk in Almelo, 1951. Bron: Gemeentearchief Almelo.

verd afvalwater en de plek van lozing veroorzaakte soms stankoverlast bij de buurgemeente. In 1954 werd door GS een commissie ingesteld, die moest nagaan aan wie de zuivering van het afvalwater het beste kon worden opgedragen. Eind 1957 kwam deze commissie met een rapport, waarin stond dat de zorg voor de zuiverheid van het water onderdeel behoorde te zijn van de zorg voor de waterhuishouding. De zorg voor de zuiverheid van het water moest dan ook aan waterschappen opgedragen worden. De waterschappen, die met de zorg belast werden, konden worden verdeeld in twee groepen:

- waterschappen, die alleen door een verbodsbepaling in een keur tegen verontreiniging zouden optreden (passieve zorg)
- waterschappen, die actief met de zuivering bezig zouden gaan door het bouwen van zuiveringsinstallaties (actieve zorg)

De kosten moesten worden verhaald op de vervuilers. Voorlopig diende alleen het water-

schap De Regge met de actieve zuivering te worden belast.

Het rapport leidde tot de instelling van de derde Reggecommissie, die als taak kreeg om de aanbevelingen voor het waterschap De Regge uit te werken. In 1961 kwam het rapport uit. Dit leidde in de Provinciale Staten tot een uitgebreide discussie waarin alle belangentegenstellingen op tafel kwamen. Hier kan alleen het eindresultaat vermeld worden. De opdracht voor waterschap De Regge voor de actieve zuivering van het afvalwater was per 1 februari 1962 een feit geworden. Per 1 januari 1970 werd vervolgens het waterschap De Benedendinkel opgeheven en werd dit gebied samen met het stroomgebied van de Bovendinkel bij het waterschap De Regge gevoegd, dat vervolgens waterschap Regge en Dinkel ging heten. Vanaf dat moment kon de afvalwaterproblematiek op een systematische manier in Twente aangepakt worden. Dat dit tot veel resultaat heeft geleid, kunt u zelf vaststellen door langs de Twentse beken te gaan wandelen.

Noten

1. Archieven van de Provinciale Waterstaat in Overijssel, 1921-1970, inv. 415
2. Idem
3. E. Egberts, Wie water deert die water keert, Wierden, 1986
4. Idem

Belangrijkste geraadpleegde bronnen

- Archieven van de Provinciale Waterstaat in Overijssel, 1921-1970
- Notulen van de Statenvergaderingen, 1920-1970
- 10 jaar zuivering van afvalwater, waterschap Regge en Dinkel, Almelo, 1972
- 25 jaar Waterleiding Maatschappij Overijssel N.V., Zwolle, 1955
- E. Egberts, Waar vies water weer viswater werd, Almelo, 1977
- M.J. IJzerman, Waterschap de Regge 1884-1934, Zwolle, 1934

VAN MEGGELEN & KERSSENBERG

ASSURANTIËN

VERZEKERINGEN HYPOTHEKEN PENSIOENEN

Boddenkampsingel 86 - 88
Postbus 334, 7500 AH Enschede
Telefoon: 053 - 435 01 04
E-mail: info@vmk-assurantien.nl

ELEKTROBURO
H. VOS B.V.

Elektra en Data werken
Brandmeldinstallaties
Noodverlichting

24 uur Servicedienst

Tel. 053 - 435 30 96

VOS
INSTALLATEURS B.V.

Elektra, Airco,
Verwarming, Sanitair,
Loodgieterswerk en
Luchtbehandeling

Tel. 053 - 435 20 63

DE
LIJSTENMAKERIJ
GOVAARTS & HOMAN

Hengelosestraat 164
7521 AK Enschede
tel 053-4353678

www.govaarts.nl

Bijzondere lijsten en inlijstingen, ophangsystemen en kunstschildersmateriaal

Dams

Accounting & Advies

Boddenkampsingel 89
7514 AP ENSCHEDE

www.damsaccounting.nl

Tel: 053 - 434 62 19
Mail: info@damsaccounting.nl

www.kienhuishoving.nl

Enschede Pantheon 25 Postbus 109 7500 AC Enschede Tel. (053) 480 42 00

Oldenzaal Wilhelminastraat 14 Postbus 303 7570 AH Oldenzaal Tel. (0541) 57 31 00

LaRoche

Steaks & Seafood

Hengelosestraat 200 te Enschede
Tel. 053 - 43 53 855

www.restaurantlaroche.nl

Dat u meebeslist over onze winst. Dat is ons idee.

Uw stichting wil haar speeltuin restaureren maar heeft onvoldoende geld. Uw vereniging wil haar vrijwilligers graag een cursus laten volgen maar het huishoudboekje laat dat niet toe. Voor deze en andere projecten biedt ons Stimuleringsfonds uitkomst.

Met het Stimuleringsfonds wil Rabobank Enschede-Haaksbergen kleinschalige, lokale projecten op duurzaam, economisch, maatschappelijk en cultureel terrein een zetje in de rug geven. Dat is ons idee.

Rabobank. Een bank met ideeën.

Kijk voor meer informatie op
www.rabobank.nl/eh

